

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Történelemtudományi Doktori Iskola

Régészet Program

Korszakváltások a vaskor folyamán a Közép-Tisza-vidéken

Doktori (PhD) értekezés

Készítette:

Kovács Péter

Témavezető:

Dr. habil. Kulcsár Valéria

Szeged

2025.

A Közép-Tisza-vidék az Alföld egyik középtája méreténél fogva komoly jelentőséggel bír a Kárpát-medence keleti felében lezajló történeti folyamatok helyszínéként és az itt előkerült régészeti leleteken keresztül a múlt megértésében. A vaskor közel 1000 éve során a három nagy alföldi régészeti blokk és korszak jelentős leletanyagot hagyott hátra itt is. A doktori disszertációban az egyik fontos célkitűzés az volt, hogy a vizsgált területen fellelhető minden vaskorra vonatkozó adat egy munkában kerüljön rendezésre. Ezáltal létrehozva egy olyan adatbázist, amelynek segítségével a Közép-Tisza-vidék teljes vaskori leletanyag egy corpusban válik elérhetővé. Ennek a hatalmas adattömegnek a feldolgozása a disszertáció keretein jóval túlmutat és további kutatások alapjául szolgálhat. Ugyanakkor a legfontosabb célkitűzés az volt, hogy sikerüljön felvázolni azokat a fő trendeket, amelyek segíthetnek megérteni a nagy korszakok váltása közt végbemenő folyamatokat. Elsősorban ez a középső vaskori Vekerzug-kultúra és a késő vaskori La Tène-kultúra érintkezésének, egymásra hatásának a vizsgálatát jelenti.

A dolgozatban az összes korábban publikált leletanyag, lelőhely újrafeldolgozásra került. Erre több okból is szükség volt. A revíziónak köszönhetően több esetben sikerült korábbi kronológiai megállapításokat pontosítani, így tágabb perspektívát nyitni a friss szempontú értelmezések számára. Továbbá a területről született publikációk az esetek jelentős részében mindössze az anyagközlésre szorítkoztak. A disszertációban igyekeztem ezeket a munkákat szintetizálni és továbblépni, megragadni olyan interpretációs lehetőségeket, amelyek segíthetnek megérteni bizonyos tendenciákat (településhasználát, kapcsolatihálózat, a településeken belüli kerámia összetétele stb.). A kulcsfontosságú Jászberény-cserőhalmi temető esetében az adatok újraértékelésének köszönhetően a temetőn belül sikerült kronológiai csoportokat létrehozni, és a temetőt beilleszteni a hasonló korú északkelet-magyarországi temetők láncolatába. Ugyanakkor jelentős mennyiségben korábban feldolgozatlan leletanyag is gyarapítja a munkát. 11 közöletlen lelőhely került most elemzésre. A nagyszámú összehasonlításnak köszönhetően például sikerült rámutatni arra, hogy szinte az összes La Tène-kori telepen jelen van a középső vaskori Vekerzug-kultúra kerámiakészletének bizonyos típusai.

Ezek mellett pedig nagyszámú szórvány tárgy, vagy fémkeresőzésből származó leletet is bevonásra került (pl. emailos fibulák, érmék, gyöngyök, üvegkarperecek). E tárgyak mind a Jász-Nagykun-Szolnok megyében zajló önkéntes, civilek munkájának eredményeként kerültek a múzeum gyűjteményébe. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a leletek a vizsgált terület tekintetében mindenképpen, de talán az egész Kárpát-medence szintjén egyedülállónak

tekinthetők. Erre példaként lehet kiemelni az emailos fibulák csoportját. Ezek a tárgyak korábban jelentős számban csak az Észak-Balkánon voltak megtalálhatók, azonban ma már a Közép-Tisza-vidékről az összes ismert emailos fibula fele származik. Ennek köszönhetően valószínűsíthető, hogy több gyártási központ is működött egyidőben és lehettek olyan regionális altípusok (Blojevci-variáns vagy Törökszentmiklós-típus), amelyeket feltehetően kizárólag lokális műhelyek gyártottak. A közösségirégészeti eredmények ilyen szintű integrálása a tudományos vérkeringésbe talán egyedülállónak tekinthető.

A fentebbi három fő csoport teremtette meg azt a hátteret, amit kiindulásként lehetett használni történeti, régészeti és társadalmi kérdések kibontásához.

Fontos szót ejteni a dolgozat korlátairól is. Ismereteim szerint korábban Magyarországon a vaskorra fókuszálva középrégióra vonatkozóan sem történt még ekkora adatgyűjtés. Az összegyűjtött és corpusba foglalt hatalmas adatmennyiség kiaknázásának lehetőségeit ez a disszertáció közel sem meríti ki. Ugyanakkor jelen dolgozat egy biztos alapot, kiindulást biztosít a további és a jelenleginél sokkal szerteágazóbb kutatásokhoz. A felgyűjtött 357 lelőhely adatainak felhasználásával tájrégészeti, *longue durée* elemzéseket is lehet végezni. A katalógusban és a táblákon szereplő kerámiából pedig egy önálló tipológiai, készítechológiai szempontú vizsgálat is elvégezhető. Éppen az elvégzett munka, a gyűjtés ambiciózus volta miatt számos nehézségbe ütköztem. A képtáblák, katalógus, törzsszöveg méretei miatt a régészek számára ismerős adatkezelési kihívásokon túl a szerkesztés és tördelés kivitelezése olyan készségeket követelt, amelyek talán már nem tudományos, hanem kiadói, szerkesztői szaktudást kívántak volna. Ebből kifolyólag az elkészült munkába terjedelméből adódó kezelhetősége, a benne foglaltak átláthatóbbá tétele további kihívásokat jelentett. A kereshetőség megkönnyítése érdekében összeállítottam egy egyértelműsítő táblázatot (Mutató 1.), amelynek segítségével a megtalálni kívánt lelőhely pozíciója azonosítható a törzsszövegben, a katalógusban, a képtáblákon és az adattári táblákon. Mivel számos 'rég' ásatási anyaggal is dolgoztam, ezért fontosnak tartottam ezeknek az ásatásoknak az eredetei dokumentációját közölni, így az olvasó láthatja, hogy pl. Jászberény-Cserőhalom esetében milyen minőségű dokumentációból kellett kiindulni. Éppen ezért nem láttam értelmét digitálisan ábrázolni az eredeti 'pálcikaember' sírrajzokat és azokat feljavítani, hiszen egyfajta szubjektív értelmezést mutatna. Az 'Adattári Táblák' szekcióban a digitalizált, közöletelen, korábban még soha nem látott Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei ásatások dokumentumai találhatók pl. a Jászberény-cserőhalmi kelta temető sírrajzai vagy a surjányi 'szkíta' temető fotói.

Az Alföld, és így a Közép-Tisza-vidék vonatkozásában is elterjedt tévhit, hogy a táj egy homogén pusztaként értelmezhető. Éppen ezért a 2. fejezetben a Közép-Tisza-vidék kistájakait vizsgálom meg és igyekszem rávilágítani arra, hogy ezeket bizonyos esetekben igencsak eltérő geológia folyamatok alakították ki így domborzati, vízrajzi, környezeti szempontokból eltérő lehetőségeket kínáltak a régmúlt embereinek, amik jelentősen befolyásolták a megtelepedési stratégiákat is.

A 3. fejezetben sorra vettem a vizsgált területen publikált összes vaskori lelőhelyet és kiegészítettem a disszertáció elkészítéséhez feldolgozott anyagokkal. A korábbi publikációkban közölt leleteket elláttam a megfelelő szakirodalmi hivatkozásokkal, beemeltem a katalógusba. A leletanyag és a jelenségek pedig szerepelnek a Táblákon. A fejezetben nem csak a kronológiai újraértékelést végeztem el, hanem foglalkozom a kulturális keveredés kérdésével is.

A 4. fejezetben a települések struktúrájával, belső szerkezetével, funkciójával foglalkozom. Összehasonlítom a Vekerzug-kultúra és a La Tène-kultúra településeit és épületformáit.

Az 5. fejezetben a nem helyben készült vagy távolsági kereskedelem során a Közép-Tisza-vidékre került tárgyakkal foglalkozom. Ezek elsősorban üveg tárgyak, ékszerek, érmék. A kapcsolati hálózat átalakulásának elemzésen keresztül igyekszem értelmezni a vizsgált területen lezajló változásokat.

A 6. fejezetben szintetizálom a korábbi fejezetekben elért eredményeket és egy olyan elméleti modellt állítok fel, amelynek segítségével némiképpen magyarázhatóvá válik a Közép-Tisza-vidéken lejátszódó korszakváltások sorozata.

A 'Korszakváltások a vaskor folyamán a Közép-Tisza-vidéken' című doktori disszertációban tehát igyekeztem a Kárpát-medence egész keleti felét érintő kulturális változásokat vizsgálni egy középtájon, mégpedig a Közép-Tisza-vidéken található régészeti emlékek felhasználásával. A dolgozatban számos részeredmény született: a terület teljes leletanyagának kronológiai besorolása, a teljesség igényére törekvő corpus összeállítása, a kapcsolatrendszer részletes elemzése, a leletanyagban kimutatható Vekerzug-kultúrához kapcsolható elemek kimutatása. Bízom benne, hogy az elvégzett munka némiképpen előrébb viszi az Alföld vaskorának kutatását különösen a Vekerzug-kultúra és a La Tène-kultúra relációjában, illetve a Kr. e. 2-1. századi folyamatok esetében.

A dolgozat célja a Közép-Tisza-vidék mintegy egy évezredes régészeti múltjának a vizsgálata és teljes körű felgyűjtése volt. Az elsődleges szempont pedig a vaskoron belül lezajló kulturális

változások tanulmányozása és bemutatása a régészeti leletek alapján. A terület régészeti emlékanyaga meglehetősen egyenetlen eloszlást mutat az alperiódusok tekintetében. A korai vaskor időszaka igen alulreprezentált a középső és késő vaskorhoz képest. A kora vaskori folyamatok értelmezését tovább nehezíti az a körülmény, hogy a vizsgált területen a Gáva-kultúra szinte alig kutatott, így nagyon problémás a korai vaskorban lezajló változásokat értelmezni, sőt az alacsonyszámú leletanyag hiányában magát a korai vaskort kutatni. A korai vaskort követő későbbi koraszakok esetében jóval több lehetőség nyílik, azonban az átmeneti alperiódusok leletei megint csak szegényesnek mondhatók. A középső vaskor és késő vaskor átmeneti alperiódusai HA D3-LT B2 időszakok közti szakaszok (LT A és LT B1) szinte teljesen megfoghatatlan, leletanyag alig-alig ismert. A késő vaskor záró szakaszából a LT D2 időszakból a leletek ugyancsak erősen hiányoznak. A disszertációban a korábbi leletek és az újonnan feldozottak szintetizálásával, azonban némiképp így is sikerült a vaskorban lezajló korszakváltások vagy kulturális változások dinamikájára reflektálni.

A korai vaskor esetében az elsődleges cél a rendelkezésre álló ismeretek összegzése volt ezeket öt csoportra tudtam bontani:

- nyílhegyek: Törökszentmiklós–Szenttamás, Túrkeve–Túrkedd, Szajol–Szajol-föld II, Mesterszállás–Telek-halomtól D-re, Mesterszállás–Nyári-járás-dűlő, Újszász–Békás–Tápió-dűlő 1.
- szórvány fibulák: Szolnok, Tószeg–Laposhalom
- szórvány edény: Csépa
- tömegsír: Tiszabura–Pusztataskony–Ledence 1. lelőhely
- aranykincs: Besenyszög–Fokorú

Az eddigi összes kora vaskori lelet a Tisza és mellékfolyóinak magasparti zónájában került elő (13. kép). Egyelőre ennek az összefüggésnek a pontos okát nem lehet meghatározni, de felmerülhet, hogy az átkelőhelyek megszerzése, illetve megtartása kulcsfontosságú lehetett és ennek lenyomataként értelmezhetjük, ezt a típusú mintázatot.

Bóka Gergely preszkíta csontlemezekről szóló tanulmányában mutatta be a preszkíta lelőhelyek elhelyezkedését magyarázó elméletét. Ennek lényege, hogy a preszkíta lelőhelyek a „hármás

kultúra határon” tehát a három nagy késő bronzkori kulturális tömb átmeneti zónáiban helyezkednek el, így az újonnan érkező csoportok csak ebbe a kevésbé telített térbe tudnak beszivárogni (5. kép). Az újabb Közép-Tisza-vidéki leletek könnyen illeszthetők ebbe a modellbe, mivel Törökszentmiklós–Szenttamás, Szajol–Szajol-föld II., Tiszabura–Pusztataskony–Ledence 1. lelőhely a Tisza-menti sávban fekszik. A képből kissé kilógnak a Körös-menti lelőhelyek: Túrkeve–Túrkedd, Mesterszállás–Telek-halomtól D-re, azonban a Körösök mentén is vannak preszkíta leletek: Cséparól feltehetően temetkezésből származó edény került elő,¹ a Körös torkolatban fekvő Csongrád környékéről több lelőhelyet is említhetünk: Csongrád–Vendelhalom,² Csongrád–Petői TSZ területe,³ Csongrád–Szántó,⁴ továbbá a Csongrádtól néhány km-re délkeletre lévő Felgyő.⁵ Úgy tűnik, hogy a preszkíta lelőhelyeknek megfigyelhető egy koncentrációja a Körös-Tisza torkolatban, aminek egyértelmű stratégiai szerepe van, hiszen a folyók mentén itt lehet kontrolálni az É–D irányú tengelyt, valamint a Körös mentén egy K-i irányú folyosót: Mesterszállás, Túrkeve, Körösladány,⁶ Doboz.⁷

A fenti gondolatmenetet követve nem kizárható, hogy pl. Mesterszállás–Telek-halom preszkíta kori leletei és a Tiszabura–pusztataskonyi tömegsír az átkelőhelyek kontrollálásáért folyó erőfeszítések bizonyítékai lehetnek. Valószínű, hogy a Mezőcsát-kultúra népessége demográfiai értelemben jóval kisebb lehetett a helyi populációnál, így az átkelők kézbentartásával méreténél nagyobb politikai és gazdasági hatalomra tudhatott szert tenni. Ezek a megállapítások csak hipotéziseknek tekinthetők, mert a kora vaskori folyamatok megértéséhez a jelenleg rendelkezésre álló adatoknál jóval nagyobb mennyiségre lenne szükség.

A vizsgált területen a Mezőcsát-típusú temetkezések egyelőre teljesen ismeretlenek, a rendelkezésre álló leletanyag nagy része pedig szórvány. Ennek ellenére az jól látszik, hogy a Közép-Tisza-vidék színes kapcsolati hálózattal rendelkezhetett a korai vaskorban. A Csépan előkerült fülesbögre, a besenyszögi kincs homokóra alakú fibulái, a Tószeg–Laposhalmon előkerült bronz ívfibula és a Pusztataskony–Ledence 1. lelőhelyen feltárt tömegsírban talált Kalakača-kultúrához sorolható edénytöredék mind az Észak-Balkánnal fennálló kapcsolatokra

¹ Kemenczei 1989, 62.

² Csallány–Párducz 1945, 89. Szabó 1969, 72., Horváth–H. Simon 1999, 25.

³ Horváth–H. Simon 1999, 25.

⁴ Horváth–H. Simon 1999, 25.

⁵ Horváth–H. Simon 1999, 25.

⁶ Kemenczei 1989, 62.

⁷ Gazdapusztai 1966, 64.

utalnak, míg a keleti kapcsolatokat a besenyszögi kincsben talált diadém és a preszkíta nyílhegyek demonstrálják.

A kora vaskor jobb megértéséhez elsősorban a késő bronzkori Gáva-kultúra lelőhelyeit lenne szükséges alaposabban kutatni, mert valószínűleg ezeken keresztül lehet megérteni a szóban forgó korszakban lejátszódó folyamatokat. Mint ahogy azt korábban bemutattam, több esetben megfigyelhető volt, hogy a Gáva-kultúrához kapcsolható lelőhelyeken kerültek elő preszkíta leletek. Ugyanakkor mivel relatíve rövid periódusról van szó, egy kiterjedt fegyveres konfliktus kataklizmaszerű elnéptelenedést okozna, aminek a régészeti anyagban is lenyomatot kellene hagynia. Erre azonban egyelőre nincs kézzelfogható bizonyíték, bár megjegyzendő, hogy a vizsgált területen a Gáva-kultúra lelőhelyi alig voltak kutatva. Az viszont feltételezhető, hogy kisebb lokális harci cselekmények történhettek ebben az időszakba elsősorban a Tisza és mellékfolyói közvetlen zónájában. Továbbá a Vekerzug-kultúra edénykészletében megtalálhatók a késő bronzkori fazekasság elemei, ezért talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy a Gáva-kultúra alaplakossága egy rekulturalizációs folyamat során egyik alkotójává válik a Vekerzug-kultúrának. Sőt, ahogy azt Anita Kozubová kifejti, a Vekerzug-kultúra egy olyan sajátos entitás, amely jól definiálhatóan eltér az őt körülvevő más csoportoktól, ebből a nézőpontból közelítve a késő bronzkori hagyományok, a kora vaskori elemekkel kiegészülve, a középső vaskorban egy teljesen új kulturális formációt hozhattak létre, amit Vekerzug-kultúra néven azonosíthat a régészet.⁸ Nagyon valószínű, hogy a késő bronzkori alaplakosság a kora vaskorban helyben maradhatott, és továbbra is aktív szereplője lehetett a kulturális folyamatoknak.

A középső vaskori Vekerzug-kultúra a HA D időszakban igen hangsúlyosan jelenik meg a vizsgált területen. A terepbejárásokból telepek sokasága ismert, de feltárásokból is jelentős leletanyag áll rendelkezésre.

A vizsgált területen a középső vaskorból összesen nyolc a HA D időszakra keltezhető települést lehetett azonosítani. Ezek a következők voltak: Besenyszög–Szórópuszta, Fegyvernek–Hillér, Jászberény–Csege-lapos, Szolnok–Zagyvapart, Tiszabura–Felső-Nyakas-halom, Tiszabura–Felső-Nyakas-hát, Tiszaigar–Kivételesek, Tiszapüspöki–Karancs-Háromágdülő és Tiszaszőlős–Csontospart III. Ezekről elmondható, hogy leletanyaguk meglehetősen szegényes az edényformák változatossága nagyon alacsony. Minden településen előforduló legáltalánosabb formák a kúpos vagy félgömb forma tálak, bikónikus edények, gömbölyű

⁸ Részletesen ld. Kozubová 2019, 157–159.

tárolóedény, hordó formájú fazekak, perem fölé húzott fülű csészék. Ez alól csak egy-egy tárgy a kivétel pl. a tiszaszőlősi pszeudo-kylix, a szolnoki szarvasfüles csésze vagy a besenyszögi bikónikus urna. Technológiai szempontból a korongolt edények aránya minden esetben 40% alatti (1. táblázat). Besenyszög–Szórápuszta 15 % korongolt és 85 % kézzel formált, Szolnok–Zagyva part 23% – 77%, Tiszaszőlős – Csontospart III. 37% – 63% kézi, Fegyvernek – Hillér 34% – 66 %, Jászberény – Csege lapos 31% – 69%, Tiszaigar – Kivételesek földje 21,4 – 78,6%. Az egyetlen kivétel a Tiszapüspöki–Karancs-Háromágdűlőn feltárt épület, ahol nem került elő korongolt töredék.

Kronológiai jó határozó értékkel bíró leletek hiányoznak, fémtárgyak szinte nem fordulnak elő. Ennek ellenére Tiszapüspöki–Karancs-Háromágdűlő lelőhely esetében a korábbi preszkíta korra való datálás valószínűleg elvethető, ahogy Tiszaigar–Kivételesek lelőhely esetében az eredetileg megadott LT B1–2 időszakig történő keltezés sem alátámasztható, mivel hiányoznak a korai LT edényformák. Ugyanakkor néhány edényforma esetében tetten érhető a késő bronzkori hagyományok folytatása: kúpos vagy félgömb forma behúzott vagy befelé hajló peremű tálak.

A HA D korú temetkezések és temetők egyes estekben már jóval több kronológiai kapaszkodóval szolgálnak. A törökszentmiklósi temető használatának kezdete leginkább a HA D1 időszak kezdetére, a Kr. e. 7. század végére – 6. század elejére tehető. A temető használatának vége pedig a HA D2 végére és a HA D3 legelejére, tehát a Kr. e. 6. század második felére –5. század kezdetében határozható meg. Szentés/Kunszentmárton–Jaksor-Kettős-halom temetője esetében nem lehetséges ilyen pontos datálás, de bizonyosan a HA D időszakban lehetett használatban. A Kunszentmárton–Nagy-Éri-Főcsatorna, Keleti-Part I. lelőhelyen feltárt sírok esetében is hasonló következtetésre juthatunk a kevés tárgyi lelet miatt. Kunmadaras–Hajcsár úti tompa végű, egyélű, nyéllyukas vas harci baltával ellátott sír esetében felmerülhet a HA D második felére való datálás lehetősége. Nagyiván–Kishíd lelőhelyen feltárt egyetlen temetkezés a benne található tál alapján a Vekerzug-kultúra teljes idejére datálható.

A LT A időszakból egyetlen temetkezés ismert ez a Mezőtúr–Újvárosi sír, ami a benne található nagyméretű szemesgyöngyök és a bronz Fußzierfibel alapján a HA D3 időszak végére és a LT A időszak elejére keltezhető.⁹

A fentebbiekből jól látszik, hogy a vizsgált terület települései és temetkezései általánosságban a jól illeszkednek a Vekerzug-kultúra más területein megismeretekhez. Szinte kizárólagosan a

⁹ Kozubová 2022, 141.

HA D időszakot reprezentálják és egy esetben merülhet fel a LT A időszerakra való keltezés lehetősége. Így tetten érhető egy markáns hiátus, mivel a LT A időszerakban gyakorlatilag már nincsenek megfogható temetkezések. Ennek okai egyelőre ismeretlenek. A települések esetében is hasonló tendencia érzékelhető. Az összes település biztonsággal keltezhető a HA D időszerakra, de a LT A-ból már nem állnak rendelkezésre adatok. Felmerülhet annak a lehetősége, hogy a települések használatának időtartamát meghosszabbítsuk erre az alperiódusra is, de ezzel egyben azt a feltételezést is el kell fogadni, hogy a településeken több, mint 200 évig változatlan edényformákat használnak. Ez az érvelés viszont továbbra sem ad magyarázatot temetkezések számának markáns csökkenésére. Ennek a hiátusnak az okai egyelőre nem feltárhatók a vizsgált terület leletanyagán keresztül. Elképzelhető, hogy a késő Hallstatt korban egyfajta válság alakul ki, ami demográfiai csökkenéssel, a kapcsolatok beszűkülésével és egyfajta kulturális stagnálással jár azonban a területünkön egyelőre semmilyen adat nem áll rendelkezésre ebből az időszerakból.

A La Tène-időszerakban ugyancsak szignifikáns mennyiségű adat áll rendelkezésre, bár egyes alperiódusok esetében a leletanyag mennyiségében ismét egyenetlenség érhető tetten.

Összesen 17 LT település leletanyaga került áttekintésre, aminek során igyekeztem kronológiai szempontból is csoportosítani a lelőhelyeket. Általánosan elmondható, hogy kevés jó korhatározó értékkel bíró tárggyal rendelkeznek a telepek, így nagyon problémás az egyes települések működésének idejét szűk időhatárok közé helyezni. A legtöbb esetben a települések La Tène-időszerakon belüli főbb szakaszokra történő besorolása lehetséges. Szerencsés esetekben előfordulhatnak olyan leletek, amelyeket akár alperiódushoz is lehet kötni, ezek jellemzően az üvegkarperecek vagy ritkább esetekben edénytöredékek lehetnek. A vizsgált területen a késő vaskor teljes spektrumában azonosíthatók települések. A LT B1 időszerakra a Jászfelsőszentgyörgy–Túróczy-tanya lelőhelyen feltárt településrészletet lehet datálni. Itt zárt kontextusból a Vekerzug-kultúrára jellemző leletekkel együtt került elő 1 db grafitos szitula töredéke. Valamivel későbbi lehet a Kunszentmárton–Nagy-éri-főcsatorna, Keleti part I. lelőhelyen feltárt vaskori településrészlet, amelynek leletanyaga a LT B2 kezdete és a LT C1 vége közé helyezhető. A Szolnok–Vegyiművek területén előkerült pecsételt kantharosz töredékei és a kettős líra motívummal pecsételt peremtöredék a LT B2 – LT B2/C1 időszerakokra helyezhető.

A legdominánsabban a közép LT időszak, vagyis a LT C fogható meg. Összesen 10 település sorolható ide: Jászberény–Almási tanya, Karcag–Nádas-ér, Kengyel–Fehér-tanya, Kengyel–Kiss-tanya, Kengyel–Szabó-tanya, Kunszentmárton–Gyalu-puszt II, Szolnok–Alcsisziget, Tiszagyenda–Halom, Túrkeve–Burkus halom. Egyes esetekben bizonyos leletek jelenthetnek kapaszkodókat a pontosabb datáláshoz. Karcag–Nádas-ér, Kengyel–Kiss-tanya, Szolnok–Alcsisziget esetében az előkerült üvegkarperecek a LT C2 időszakra datálhatók, így feltételezhető, hogy ezek a települések a középső LT második felében működhettek.

A késő LT időszakot, tehát a LT D periódust 5 településrészlet képviseli: Kengyel–Derzsi-gát IV, Tiszafüred–Morotva-part, Tiszafüred–Aszó-part II, Tiszaug–Kisrétpart, Szelevény–Sweiger tanya. Ezen települések leletanyagában már megjelennek a késő LT formák, de a festett vagy sávós díszítés még hiányzik, ezért a LT C2 végétől a LT D időszak első felében lehettek használatban.

A rendelkezésre álló adatok alapján a késő vaskori települések száma alperiódusonként változik. A LT B1 időszakból mindössze egyetlen települést ismerünk, az ezt követő LT B2 – B2/C1 időszakból viszont már kettőt. A legkorábbi temetkezések is erre a periódusra datálhatók. Robbanásszerű növekedés a közép LT, LTC időszakban következett be. Összesen 10 települést lehet erre a szakaszra tenni. A LT D első szakaszába öt település sorolható, tehát ismét csökkenés történik. A LT D második feléből nincsenek ismert telepek.

Készítéstechnika tekintetében megállapítható, hogy a korongozás a LT C időszaktól válik dominánssá. Jellemzően 58% feletti a korongolt kerámia mennyisége, de két esetben 50-50% az arány. Jászfelsőszentgyörgy–Túróczi-tanya esetében 19-81% a megoszlás, ami inkább a középső vaskorra jellemző. Kunszentmárton–Nagy-éri-főcsatorna, Keleti part I. esetében 41,7-58,3% az arány, ami ugyancsak középső vaskori településekre jellemző érték. A késő LT telepek esetében nincs összehasonlítható mennyiségű kerámia közölve, egyedül Szelevény–Sweiger tanya a kivétel itt 58-42% a megoszlás. A fentebbi néhány adat alapján úgy tűnik, hogy a korongozás abszolút dominanciája a LT C időszaktól alakult ki az alföldi telepeken.

A vizsgált területen a temetkezések kutatása meglehetősen problematikus. Ennek az az oka, hogy a legtöbb sír és temető információs értéke bizonyos mértékben sérült. Egyszerűbben fogalmazva: a dokumentáció hiányos és/vagy a leletek hiányoznak, illetve bizonyos esetekben csak leírásból ismertek a temetkezések. A dolgozatba azokat a sírokat és temetőket vontam be, amelyek alkalmasak legalább kronológiai megállapítások megtételére, ez a következők: Besenyszög–Berek-ér partja, Jászberény–Cseróhalom, Jászberény–Hajtaihalom, Jászberény–

Öregerdő, Jászfákóhalma, Kunszentmárton–Bokonya, Öcsöd–Rédai kert, Törökszentmiklós–Surjány, Törökszentmiklós (ismeretlen), Vezseny–Kisdebrecen.

A temetkezések legkorábbi csoportját a LT B2a és LT B2b időszakokra tehető sírok alkotják. Ez a horizont csak Jászberény–Cserőhalom egyes sírjainak esetében figyelhető meg. A LT B2a horizontba a 29. számú sír tehető, a LT B2b-be pedig az 50. és 54. sír. A LT B2c-be a 16. és 57. számú sír, míg a 30. sír esetében nem eldönthető, hogy a 'b' vagy 'c' alperiódusba tehető. E sírok a La Tène-kultúra legkorábbi temetkezései a vizsgált területen. A LT B2-től a C1 időszakig terjedő temetők a Besenyszög–Berek–ér partja, Jászberény–Hajtaihalom és az Öcsöd–Rédai kert. E két utóbbi temető esetében a leletanyag és a dokumentáció, miatt szűkebb kronológiai értékelés nem lehetséges. LT C1 időszakot a magányos női temetkezések képviselik, amelyek a következők: Jászberény–Öregerdő, Vezseny–Kisdebrecen. Ugyancsak a középső LT időszak elejére datálható a törökszentmiklói zoomorf kapcsolótaggal ellátott bronz övlánc, azonban elképzelhető, hogy ez a sír egy temető része lehetett, mert erre utalnak más leletek is, viszont használata és a temetkezések száma, összefüggésük ismeretlen. A LT C1 végére, LT C2 időszakra datálható a Kunszentmárton–Bokonyáról előkerült övlánc, ebben az esetben a leletet tartalmazó sír vagy a temető ismeretlen. A késő LT kor egyetlen temetkezéshez kapcsolható lelete a Törökszentmiklós ismeretlen határrészén előkerült ún. Laminci-típusú övlemez Nyergesújfalu variánsa. Ez a tárgy egyértelműen a LT D időszak elejére tehető.

Tehát a temetkezések értékelése igencsak felemás. Egyrészt a korai LT időszak végétől a kései LT időszak első szakaszáig folyamatosan vannak adataink temetkezésekről, másrészt ezek az adatok nem teljes értékűek. Ennek ellenére jól látszik, hogy a vizsgált területen a LT B2-C1 időszakban van a legtöbb temetkezés, de a LT C2 időszakra ez a tendencia megváltozik és megszűnnek a nagy sírszámú nekropoliszok. A legkorábbi temetkezések a vizsgált terület É-i peremén találhatók, ami a Kr. e. 4. századi kelta vándorlással kapcsolható össze. A két legnagyobb temető is ezen a területen fekszik, míg az ettől délebre eső részekben a magányos sírok a jellemzők. Kivétel Öcsöd–Rédai kert, amivel kapcsolatban felmerülhet, hogy a Kr. e. 4. századi kelta vándorlás egy kisebb volumenű ága a Körös mentén 'tört' be az Alföldre.

A Közép-Tisza-vidék vaskorának kapcsolatrendszere a kelet-magyarországi tendenciákkal jelentősen egyezik. Ez leginkább a korai és középső vaskor tekintetében érvényes. A késő vaskor esetében a legújabb leleteknek köszönhetően egy csak a régióra jellemző sajátos kapcsolati irányultság feltételezhető, amely a korszakon belül is átalakuláson megy keresztül.

Ez sokáig csak homályos általánosságokban volt leírható és leginkább a nagy regionális tendenciákhoz lehetett kapcsolni. Az elmúlt évek friss leleteinek köszönhetően azonban immár gazdagabb információval rendelkezünk, amely alapján lassan kibontakozik a területre jellemző, a késő vaskoron belül eltérő hangsúlyokat mutató sajátos arculat.

A vizsgált területen előforduló nem helyi tárgyak a Vekerzug-kultúrára jellemző tendenciáit mutatják. Nem tapasztalható lényeges eltérés más régiókkal összevetve, bár igen kevés lelet áll rendelkezésünkre. A korszak korai leletei viszont hiányoznak és a keleti sztyeppe eredetű tárgyak is, de ez jelentheti a rendszeres kutatottság hiányát is. Megtalálhatók azonban a Fekete-tenger-vidéki, a Hallstatt-kultúrához köthető, az észak-balkáni eredetű tárgyak csoportjai, és néhány esetben nagyobb távolságokról érkező tárgytípusok is rendelkezésre állnak.

A Kr. e. 4. századtól a nem helyi eredetű tárgyak száma robbanásszerűen gyarapszik a megelőző időszakhoz képest. A Kr. e. 4/3. század során az Alföld északi peremén, a Körös és a Maros mentén nyugati irányból érkező új csoportok jelennek meg. Ezek leletanyaga heterogén összetételű csoportokra utal, így eklektikus képet mutat. Felfedezhetők bennük svájci-felföldi, Rajna-vidéki és csehországi elemek is. Tehát a La Tène-kultúra expanziójának időszakában ezen területekről származó leletek dominálnak. A Kr. e. 3. század második felétől viszont változás tapasztalható.

A Közép-Tisza-vidék késő vaskor kapcsolati hálózatának feltérképezését nagyban segítik a frissen előkerült emailos fibulák és érmék, valamint a régebbi eredmények bevonásával (a törökszentmiklósi fibulapár és övlemez, Szelevény–Sweiger tanya kerámialeletei vagy a tiszafüredi „pseudo-kernos”) körvonalazódik egy több szálon összekapcsolódó hálózat a Közép-Tisza-vidék és az észak-balkáni, illiro-kelta kulturális tömb között, amely a Kr. e. 3. század második felétől erősödik és a Kr. e. 2–1. során lehetett a legintenzívebb. Könnyen elképzelhető, hogy az érett közép LT és késő LT során a Tisza- és Zagyva-völgy mentén egy szűkebb volumenű kereskedelmi hálózat működhetett, amely egy É–D irányú tengely mentén összeköthette a Kárpát-medence északi és déli területeit. Ezen ’útvonal’ mentén vagy ezen keresztül cserélhettek gazdát a fentebb bemutatott tárgyak. A kapcsolati tengely két irányú lehetett: északi irányból is érkezhettek bizonyos tárgyak, mint pl. az Érsekújvár-típusú karperecek.¹⁰ De az alapvetően ’északi’ elterjedést mutató Lapujtő-típusú érmék Tisza-menti elterjedése is erre utalhat. Különös, hogy sem az erdélyi, sem pedig a dunántúli tárgytípusok nem alkotnak szignifikáns halmazt, ami ugyancsak azt mutatja, hogy a vizsgált terület

¹⁰ Lásd: F. KOVÁCS in press.

elsősorban az Észak-Balkánnal és a mai Szlovákia, Északi-középhegység közösségeivel folytatott szorosabb kommunikációt. Az észak-balkáni szoros kapcsolatok már a korai vaskortól kimutathatók, tehát ez egy olyan komponens, ami a Közép-Tisza-vidék teljes vaskorában meghatározó szereppel bír.

A közel ezer év kapcsolatrendszerének megértése egyelőre csak nagy vonalakban lehetséges. A meghatározó kulturális blokkok a kevés leletanyag miatt középrégiós szinten egymással nem összehasonlíthatók, de az mindenképpen látszik, hogy az Észak-Balkán az egyik legfontosabb szereplőnek tekinthető a teljes időszak során. Az Észak-Kaukázus kizárólag a korai vaskorban játszik szerepet, a későbbi időszakokban nincs ehhez a régióhoz kapcsolható lelet. Nincs bizonyíték arra, hogy a késő vaskorban is előfordulnának olyan távolsági kereskedelemre utaló leletek, mint a középső vaskorban. A Fekete-tenger vidéki leletek a Vekerzug-kultúra idején jelennek meg (pávaszemes gyöngyök, szemes gyöngyök, kerámia inspirációk), és a késő vaskorban is megtalálhatók (maszkos gyöngy, bütykös gyöngy). Érdekes, hogy a Fekete-tenger-vidéki kapcsolatokban az üveggyöngyök mindkét időszakban megvannak. A késő vaskoron belül érzékelhető egy markáns hangsúlyváltozás. A Kr. e. 4/3. század – 3. század közepe közti időszakban főleg a 'nyugati' eredetű tárgyak dominálnak, ami a kelta expanzióval magyarázható, de a Kr. e. 3. század második felétől fokozatosan uralkodóvá válnak az észak-balkáni tárgyak, ugyanekkor az erdélyi és dunántúli eredetű tárgyakat egy-egy érme képviseli. Tehát a korszakon belül a kapcsolatok átalakulnak és a közép LT időszak végén új domináns szereplők jelennek meg, a korábbi kapcsolatok pedig másodlagossá válnak.

A nagyszámú adat áttekintése után úgy tűnik, hogy a vaskorban zajló legmeghatározóbb folyamatok a következő relatív kronológiai szakaszokban mennek végbe: 1: HA B2/3-HA C2, 2: HA D3-LTB1, 3: LT C2-szarmata kor. Ezek azok a kritikus időszakok, amikor a korábbi domináns régészeti leletanyag látszólag megszűnik, majd pedig egy újabb jön létre. A települések és a temetkezések leletanyag viszont jól rávilágít arra, hogy egy kulturális szelekciót követően bizonyos tárgyak vagy szokások eltűnnek míg mások tovább élnek és beemelésre kerülnek az új régészeti kultúra 'eszközkészletébe'. Ennek a folyamatnak a legeggyértelműbb jele a La Tène-kori településeken fedezhető fel és pedig, hogy egyes a Vekerzug-kultúrára jellemző edénytípusok változatlan módon jelennek meg míg mások eltűnnek.

Tematikus szerzői bibliográfia

Kristály, Ferenc – Kovács, Péter F.

Régészeti és archeometriai vizsgálatok a Hejőpáiban 2008-ban feltárt kelta temető 3. lelőhelyének kerámia anyagán – Archaeological and Preliminary Archaeometrical Investigation on the Ceramic Findings from Nr. 3 Site of the Celtic Cemetery at Hejőpápi Excavated in 2008.

Archeometriai Műhely, 2011/3, pp. 251–268. Budapest. www.ace.hu

Kovács, Péter F.

Egy késő vaskori települészet a Jászságból – Jászberény–Almási-tanya 5. lelőhely. A késő vaskori települések kutatásának helyzete és kutatástörténeti áttekintése – A Late Iron Age Settlement from the Jászság (North-Western Part of the Great Hungarian Plain) – Jászberény–Almási-tanya 5th site. The State of Research of the Hungarian Late Iron Age Settlement Archaeology.

Tisicum XXII. – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, 2013, pp. 65–78.

Kovács, Péter F. – Paár, Ferenc

Késő vaskori lelőhelyek a Jászságban – Előzetes tanulmány: alapok, keretek, irányok – Late Iron Age Sites in Jászság (North-Western Part of the Great Hungarian Plain) – A Preliminary Study: Principles, Frames and Directions.

Tisicum XXIII. – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve.

Kovács, Péter F.

Chronological and Typological Problems of a La Tène Settlement Section from the Great Hungarian Plain. In: Berecki, Sándor (ed.): *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium, Târgu Mureş, 8–10 October 2015*. Târgu Mureş, 2016, pp. 191–202.

Kovács, Péter F.

La Tène-kori „szaproleit” karikaékszerek Jász-Nagykun-Szolnok megyéből – La Tène ‘Sapropelite’ Armrings from Jász-Nagykun-Szolnok County.

Tisicum XXV.

Kovács, Péter F.

Szkiták és kelták öröksége. A Vaskor régészete Jász-Nagykun-Szolnok megyében – Legacy of Scythians and Celts. The Archaeology of the Iron Age in Jász-Nagykun-Szolnok County. *Szolnoki Régészeti Tanulmányok 1 – Archaeological Papers of Szolnok 1*. Szolnok, 2016.

Kovács, Péter F.

La Tène-kori település részletek a Közép-Tisza-vidékről: Tiszapüspöki–Holt-Tisza-part, Túrkeve–Burkus halom, Szolnok–Vegyiművek körzet – La Tène Age Settlement Sections from the Middle Tisza Region.

Tisicum XXVI.

Torbágyi, Melinda – Kovács, Péter F.
Celtic Coins from the Middle Tisza Region.
Acta Numismatica Hungarica, 2019/1.

Kovács, Péter F.
Traces of Local Interactions and Regional Connections in the Middle Tisza Region. In: Berecki, Sándor (ed.): *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium, Târgu Mureș, 13–15 October 2017*.

Kovács, Péter F.
Integrated Approach Towards Understanding the Concept of “House” in the Middle Tisza Region during the Iron Age. In: Cowley, Dave – Fernández-Götz, Manuel – Hunter, Fraser – McCullagh, Rod – Romankiewicz, Tanja – Wendling, Holger (eds.): *Rural Settlement: Relating Buildings, Landscape, and People in the European Iron Age*. Oxbow Books (2019).

Torbágyi, Melinda – Kovács, Péter F.
Kelta érmek és egyéb La Tène-kori leletek Jászfákóhalma környékéről – Celtic Coins and Other La Tène Age Finds from the Vicinity of Jászfákóhalma.
Tisicum XXVIII., 2020.

Kovács, Péter F. – Mali, Péter
Késő vaskori ház Kunszentmárton határából – Celtic House in the Vicinity of Kunszentmárton.
Tisicum XXVIII., 2020.

Kovács, Péter F.
Kelta üvegkarperecek a Közép-Tisza-vidéken – Celtic Glass Bracelets from the Middle Tisza Region.
Tisicum XXIX.

Kovács, Péter F.
A Közép-Tisza-vidék kapcsolatai az Észak-Balkánnal régi és új leletek fényében – Links Between the Middle Tisza Region and the Northern Balkan in Light of Old and New Data. In: Kovács, Péter F. – Kelemen, Angéla – Tárnoki, Judit (eds.): *Évezredek a Közép-Tisza mentén. Kapcsolatok és hálózatok. Régészeti tanulmányok a Közép-Tisza-vidék múltjáról*. Szolnoki Régészeti Tanulmányok 2 – Archaeological Papers of Szolnok 2. Szolnok, 2021.

Kovács, Péter F.
Links Between the Middle Tisza Region and the Northern Balkan in Light of Old and New Data.
Ephemeris Napocensis, XXX (2020).

McCall, Ashley – Gamarra, Beatriz – Duffett Carlson, Kellie Sara – Balassa, Tímea – Bernert, Zsolt – ... – Kovács, Péter F. – ... – Hajdu, Tamás – Pinhasi, Ron
The Dietary Patterns of Bronze and Iron Age Populations of the Great Hungarian Plain.
Journal of Archaeological Science.

Kovács, Péter F.
Könyvismertetés – Review of Tankó Károly: *Kelta falu Győr határában. A ménfőcsanaki*

késő vaskori település. A Celtic Village in North-West Hungary.
Archeológiai Értesítő, 2022.

Reich, David et al.

Large-Scale Migration into Southern Britain During the Middle to Late Bronze Age.
Nature, December 2021. <https://doi.org/10.1038/s41586-021-04287-4>

Kovács, Péter F.

A face-bead shard in the Middle Tisza Region (Szajol–Széle II. site, Jász-Nagykun-Szolnok county).
Archeológiai Értesítő, 2023.

Kovács, Péter F.

Celtic Enamel Brooches from the Middle Tisza Region.
Hungarian Archaeology, Vol. 13 (2024), Issue 2, pp. 82–88.
<https://doi.org/10.36338/ha.2024.2.6>

Kovács, Péter F.

Kelta emailos fibulák a Közép-Tisza-vidéken.
Magyar Régészet, Vol. 13 (2024), Issue 2, pp. 82–88. <https://doi.org/10.36245/mr.2024.2.6>

Kovács, Péter F. – Ramsel, Peter C. – Megaw, J. V. S.

Bound Together Forever – The ‘Hercules Knot’ as Decoration on La Tène Objects Using the Example of the Fibula of Jászberény. In: Benediková, Lucia – Bistáková, Alena – Kovár, Branislav (eds.): *Essays in Honour of Gertrúda Březinová 70 Birthday*. (accepted, forthcoming).